

**ЕКОНОМІКА ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ
ВИРОБНИЧО-ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

УДК 338.439.4:330.131.5

**ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИРОБНИЦТВА
ПРОДОВОЛЬЧОЇ ПРОДУКЦІЇ В
ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ
ГОСПОДАРСТВАХ СИСТЕМИ
АПК ©**

А.Г. МАЗУР,
*доктор економічних наук, професор
кафедри аграрного менеджменту,
Вінницький національний
аграрний університет
(м. Вінниця),*

Т.П. ШЕПЕЛЬ,
*кандидат економічних наук, доцент,
Національний університет
“Львівська політехніка”
(м. Львів),*

О.В. ДМИТРИК,
*асистент кафедри аграрного
менеджменту,
Вінницький національний
аграрний університет
(м. Вінниця)*

У статті розглядаються актуальні питання пошуку нових підходів до оцінки ефективності функціонування особистих селянських господарств (ОСГ) як однієї із організаційних форм аграрного виробництва. Відомо, що дискусії навколо оцінки ефективності сучасних ОСГ носять полярний характер: від категоричного заперечення подальшого існування цього виду дрібнотоварного виробництва і його термінову трансформацію у фермерські господарства – до всебічної підтримки їх функціонування як продуктивної форми господарської практики в сільській місцевості.

При цьому більшість дослідників оцінюють діяльність ОСГ лише через їх економічну доцільність, забуваючи, що ці господарства, окрім виробничої, виконують також соціальні та економічні функції. Зважаючи на суперечливість наукового твердження доцільності ОСГ в сучасній економічній моделі аграрної економіки та багатофункціональність змістовної діяльності малих господарюючих форм в сільській місцевості, дослідження за даною тематикою є досить актуальним і набуває в сучасних умовах не тільки наукового, але й практичного значення. Автори акцентують увагу на широкому використанні натуральних і вартісних показників ефективності ОСГ по усьому асортименту продовольчої продукції згідно існуючої статистичної звітності та вибіркового оцінок по сільських територіях, застосовуючи характеристику змін за попередні роки. Зазначене дозволяє визначити стійку тенденцію економічного відтворення ОСГ за відповідний період розвитку та окреслити його динаміку на перспективу.

© А.Г. МАЗУР, Т.П. ШЕПЕЛЬ, О.В. ДМИТРИК, 2018

Зокрема, важливим напрямком даного дослідження слід вважати аналіз поступового використання особистими селянськими господарствами засобів малої механізації, детальний аналіз підприємницького доходу при виробництві і реалізації асортименту продукції рослинництва, визначення питомої ваги кормів та послуг в структурі витрат продукції рослинництва і тваринництва та резервів зростання виробництва в цих галузях АПК.

Ключові слова: ефективність, методичні підходи, показники, виробництво, особисті селянські господарства, рослинництво, тваринництво, витрати, послуги, обстеження.

Табл. 7. Рис. 3. Літ. 15.

Постановка проблеми. В процесі здійснення ринкових перетворень в аграрному секторі економіки України суттєво змінюється місце і роль малих форм господарювання в аграрному виробництві. Це в повній мірі стосується і особистих селянських господарств (ОСГ), які вносять вагомий внесок у вирішення проблеми продовольчого забезпечення населення України попри відсутність дієвої підтримки розвитку з боку державних органів влади і управління. У критичних ситуаціях ОСГ виявляються більш стійкими у протистоянні негативним проявам і процесам економічного відтворення, оскільки такі господарства поставлені своєю природою в умови самовиживання і, за великим рахунком, ні від кого не залежать, ніким не регулюються і не обліковуються. Обсяги виробництва і асортимент продовольчої продукції ОСГ не є предметом статистичної звітності і визначаються на основі вибіркового обстеження, хоча і такі показники враховуються в загальних обсягах товарної продовольчої продукції.

Так, у 2016 році господарствами населення вироблено 46% валової сільськогосподарської продукції, з якої 97% – картоплі, 88 – овочів та плодоягідних культур, 80 – молока, 70 – м'яса ВРХ, 50 – м'яса свиней. Діяльність господарств населення забезпечує зберігання й розвиток сімейної форми господарювання, самозайнятість членів селянських сімей та одержання ними додаткового доходу, а також розвиток сільських територій [7, с. 11].

У зв'язку з цим, існує нагальна потреба в розкритті особливостей виробництва сільськогосподарської продукції в особистих селянських господарствах як особливої форми організації малих господарюючих суб'єктів в сільській місцевості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Слід зазначити, що питанням доцільності та ефективності господарської практики малих організаційних форм на селі присвячені численні публікації відомих українських вчених-аграріїв, таких, як: О.М. Бородіна [1], В.С. Діесперов [2], В. М. Збарський [3], І.Г. Кириленко [4], Г.М. Калетнік [5], А.Г. Мазур [6], М.Й. Малік [7], В.Я. Месель-Веселяк [8], О.М. Онищенко [9], В.П. Рябоконт [10], О.І. Павлов [11], І.В. Свиноус [12], П.Т. Саблук [13], В.В. Юрчишин [14], О.М. Шпичак [15] та багатьох інших. У їхніх працях доволі ґрунтовно висвітлюються основні проблеми сучасного сільського розвитку та роль дрібнотоварних форм виробництва в його забезпеченні, проте цілісної уяви про роль і сутність господарської практики особистих селянських господарств в сільських територіях з урахуванням напрямів реформування системи АПК на перспективу ще не визначено і, відповідно, не описано.

Формулювання цілей статті. Метою даної статті є обґрунтування доцільності та ефективності господарювання в особистих селянських господарствах населення системи АПК та визначення передумов і напрямів їх збереження в майбутній моделі аграрної економіки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зазначимо як аксіому, що розрахунки витрат сільських домогосподарств на ведення особистого підсобного господарства в порівнянні з отриманими доходами забезпечують їх високий рівень окупності. При цьому рівень рентабельності в межах 50% дозволяє здійснювати розширене економічне відтворення виробничо-господарської діяльності цих суб'єктів господарської практики. Органи Державної служби статистики формують базу даних на основі форми 1-СГН, яка свідчить, що значна частина сільських домогосподарств для ведення ОСГ використовує ручну працю (табл. 1).

Таблиця 1

Частка домогосподарств, які використовували ручну працю, коней та трактори для обробітку сільськогосподарських угідь у 2012-2016 рр. (%)

Показник	Рік					2016 р. в в.п. до	
	2012	2013	2014	2015	2016	2012 р.	2015 р.
В цілому							
Домогосподарства, які використовують для обробітку землі ручну працю	90	93,3	93	93,8	94	4	0,2
коней, волів	31,4	30	30,4	29,2	27,7	-3,7	-1,5
трактор	73,8	75,7	77,9	79,5	79,2	5,4	-0,3
0,5 га і менше							
Домогосподарства, які використовують для обробітку землі ручну працю	91,5	93,7	93,6	94,9	95	3,5	0,1
коней, волів	19,8	19,4	19,7	19	18,2	-1,6	-0,8
трактор	68,5	71,1	74,4	75,7	74,1	5,6	-1,6
0,51-1,00 га							
Домогосподарства, які використовують для обробітку землі ручну працю	88,7	92,7	92,6	92,8	93,7	5	0,9
коней, волів	39	39,5	38,6	36,3	35,4	-3,6	-0,9
трактор	78,9	81,1	81,3	83,6	84,5	5,6	0,9
1,01 га і більше							
Домогосподарства, які використовують для обробітку землі ручну працю	88,3	92,4	92,2	92,4	92	3,7	-0,4
коней, волів	47,7	45	45,3	43,2	40,5	-7,2	-2,7
трактор	79,4	80,4	81,6	83,2	84	4,6	0,5

Джерело: сформовано за даними Державної служби статистики України

Дані табл. 1 свідчать, що частка домогосподарств, які використовують ручну працю залишається ще досить значною, що є характерним для ведення особистого селянського господарства, проте слід звернути увагу на зростання частки особистих селянських господарств, які використовують трактор для механізації виробничих процесів. Ця обставина свідчить про поступове впровадження у виробництво методів його інтенсифікації.

Результати проведених групувань наявності сільськогосподарської техніки в залежності від концентрації жителів у сільських населених пунктах показують її значний приріст з чисельністю жителів до 99 осіб (табл. 2).

Таблиця 2

Наявність сільськогосподарської техніки в домогосподарствах з реєстрацією місця проживання на території сільського населеного пункту, одиниць

	Усі населені пункти	у тому числі з чисельністю жителів						
		-49	50-99	100-199	200-299	300-499	500-999	1000-
трактори								
2005 р.	145706	801	1804	5771	7536	18812	46822	64160
2014 р.	297804	1889	4606	13740	18453	46034	95846	117236
2014 р. у % до 2005 р.	204,4	235,8	255,3	238,1	244,9	244,7	204,7	182,7
у т. ч. міні-трактори (садово-городні)								
2005 р.	20968	83	233	723	819	2072	5958	11080
2014 р.	112763	566	1307	4183	5998	15693	35364	49652
2014 р. у % до 2005 р.	537,8	681,9	560,9	578,6	732,4	757,4	593,6	448,1
вантажні автомобілі								
2005 р.	51238	156	383	1367	2009	5655	14752	26916
2014 р.	59770	236	572	1914	2915	7895	17614	28624
2014 р. у % до 2005 р.	116,7	151,3	149,3	140,0	145,1	139,6	119,4	106,3
комбайни								
2005 р.	10969	40	124	505	712	1782	3866	3940
2014 р.	24504	162	463	1433	1831	4615	8457	7543
2014 р. у % до 2005 р.	223,4	405,0	373,4	283,8	257,2	259,0	218,8	191,4
у т. ч. зернозбиральні								
2005 р.	9973	36	110	452	638	1650	3547	3540
2014 р.	22626	154	412	1333	1675	4266	7802	6984
2014 р. у % до 2005 р.	226,9	427,8	374,5	294,9	262,5	258,5	220,0	197,3

Джерело: сформовано за даними Державної служби статистики України

Подібне явище пояснюється пріоритетністю розвитку особистих селянських господарств у малочислених сільських населених пунктах, що в подальшому слугуватиме їх збереженню.

Необхідно відзначити, що структура статей витрат залежить також від виду продукції, які виробляє сільське домогосподарство.

Зокрема, в структурі витрат на виробництво продукції рослинництва важливу частку займають послуги (близько 50%) (табл. 3).

Найбільшу питому вагу в структурі групи витрат “Послуги” займає оплата праці найманих працівників. Нині в більшості випадків голови сільських домогосподарств здійснюють розрахунки з найманими працівниками, використовуючи натуральний еквівалент, рідше – готівку.

Аналіз показує, що протягом 2012-2016 рр. прослідковується зниження кількості сільських домогосподарств, які використовують працю найманих працівників у особистому селянському господарстві (на 6,5%), головним чином з площею землекористування до 0,5 га. Дана категорія сільських домогосподарств орієнтується на використання праці членів своєї родини та членів інших домогосподарств, з якими вони перебувають в дружніх чи родинних стосунках.

Таблиця 3

Динаміка витрат, виручки, підприємницького доходу при виробництві та реалізації продукції рослинництва в сільських домогосподарствах в Україні, грн (в розрахунку на 100 домогосподарств) у 2008-2016 рр.

Показник	Рік				2016 р. в % до	
	2008	2011	2015	2016	2008 р.	2015 р.
Товари	25,4	27,4	48,4	61,4	241,7	126,9
добрива та отрутохімікати	8,9	9,9	19,2	23,1	259,6	120,3
інструменти	0,6	0,4	0,7	0,7	116,7	100,0
насіння і посадковий матеріал	7,8	9,9	18,0	22,2	284,6	123,3
інші товари для робіт у рослинництві	8,1	7,2	10,5	15,4	190,1	146,7
Послуги	33,4	37,0	66,3	69,1	206,9	104,2
транспортні послуги	2,5	2,6	4,0	3,5	140,0	87,5
обробіток землі та збір урожаю	5,8	7,6	11,7	10,0	172,4	85,5
плата найманим працівникам	23,4	25,1	49,1	52,4	223,9	106,7
інші послуги	0,9	1,1	0,2	0,4	44,4	200,0
оренда землі для ведення ОПГ	0,3	0,2	0,1	0,2	66,7	200,0
податок на землю	0,6	0,5	1,1	2,6	433,3	236,4
Всього витрат	58,8	64	114,7	138,5	235,5	120,7
Виручка	54,5	87,9	100,1	97,9	179,7	97,8
Підприємницький дохід (збиток)	-4,3	23,9	-14,6	-40,6		
Рентабельність, %	-7,4	37,4	-12,8	-7,7	-0,3 в.п.	5,1 в.п.

Джерело: сформовано за даними Державної служби статистики України

Проте в сільських домогосподарствах з площею понад 0,51 га спостерігається позитивна тенденція щодо використання найманих працівників, що викликано недостатнім рівнем забезпечення власними трудовими ресурсами. Спостерігається також диверсифікація каналів надходження товарів, які використовуються при виробництві сільгосппродукції. Раніше основним джерелом надходження товарно-матеріальних цінностей для розвитку особистих селянських господарств були сільськогосподарські підприємства. Нині сільські домогосподарства здійснюють придбання необхідних ресурсів у спеціалізованих закладах оптово-роздрібної торгівлі, рідше – на ринку та у фізичних осіб (табл. 4).

Таблиця 4

Канали надходження товарів для ведення особистого підсобного господарства для робіт у рослинництві у 2016 році фіз. од. (в розрахунку на 100 домогосподарств)

Найменування товарів та послуг	Купівля товарів та оплата послуг (магазини, підприємства)	Купівля товарів (ринки)	Купівля товарів та оплата послуг (громадяни)
1	2	3	4
Товари для ведення особистого підсобного господарства для робіт у рослинництві	183,22	79,22	55,27

Продовження табл. 4

1	2	3	4
Добрива, отрутохімікати для особистого підсобного господарства	5,77	0,38	0,01
Дрібні ґрунтообробні інструменти та приладдя для робіт у рослинництві	0,18	0,09	0,03
Розсада	6,23	25,99	32,08
Насіння	171,04	52,52	23,16
Інші товари для робіт у рослинництві, які не відносяться до основних засобів	0,00	0,24	0,00
Рами і плівки для парників	0,00	0,00	0,00
Інші товари для робіт у рослинництві, що не відносяться до основних засобів	0,00	0,24	0,00

Джерело: сформовано за даними Державної служби статистики України

На основі результатів вибіркового обстеження діяльності домогосподарств органами статистики та анкетування діяльності особистих селянських господарств (ОСГ) можна визначити розмір і структуру витрат на виробництво тваринницької продукції в цілому (в розрахунку на 100 домогосподарств) та розрахувати собівартість окремо за кожним видом тваринницької продукції (табл. 5).

Таблиця 5

Рівень витрат на здійснення сільськогосподарської діяльності сільськими домогосподарствами (в розрахунку на 100 домогосподарств) у 2014-2016 рр.

	2014 р.		2015 р.		2016 р.		2016 р. в % до	
	грн	В % до всього	грн	В % до всього	грн	В % до всього	2014 р.	2015 р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Товари	103636,13	66,57	115341,89	64,75	124117,31	63,67	119,76	107,61
у т.ч. корми	102603,05	65,90	113682,98	63,82	121482,75	62,32	118,40	106,86
ветеринарні препарати та засоби догляду за худобою і птицею	558,92	0,36	1171,42	0,66	1751,25	0,90	313,33	149,50
інструменти та реманент по догляду за худобою та птицею, вулики для бджіл тощо	474,16	0,30	487,49	0,27	883,31	0,45	186,29	181,20
Послуги	4350,33	2,79	5926,18	3,33	7476,69	3,84	171,86	126,16
у т.ч. транспортні послуги	530,90	0,34	772,49	0,43	551,69	0,28	103,92	71,42
ветеринарні послуги	2361,73	1,52	2696,85	1,51	3282,32	1,68	138,98	121,71

Продовження табл. 5

1	2	3	4	5	6	7	8	9
плата найманим працівникам	1175,87	0,76	2061,35	1,16	3369,46	1,73	286,55	163,46
страхування худоби, птиці, бджіл	139,77	0,09	236,56	0,13	170,59	0,09	122,05	72,11
інші послуги	142,06	0,09	158,93	0,09	102,63	0,05	72,24	64,58
Купівля худоби, птиці, бджіл	47700,01	30,64	56864,25	31,92	63335,75	32,49	132,78	111,38
Всього	155686,5	100,00	178132,3	100,00	194929,8	100,00	125,21	109,43

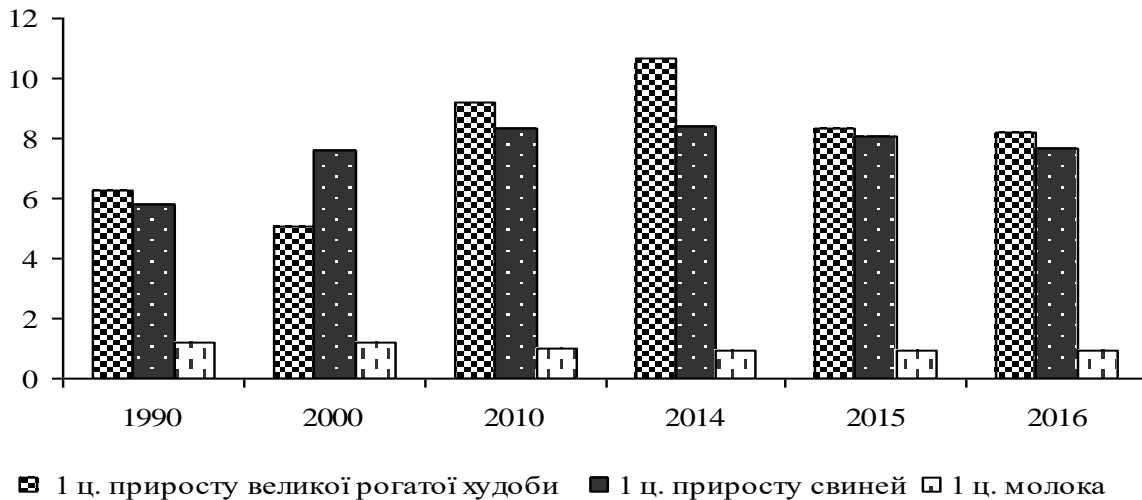
Джерело: сформовано за даними Державної служби статистики України

Як видно з табл. 5 вартість кормів у розрахунку на 100 домогосподарств зросла майже на 8,4%, а у структурі витрат знизилась на 3,58 п. п. за рахунок зростання питомої ваги інших статей витрат. Нами встановлено, що у структурі витрат на ведення тваринництва в домогосподарствах найбільшу частку займають статті витрат “Корми” та “Купівля тварин, птиці”. У 2016 р. вони вже становили, відповідно, 62,32 і 32,49%, але при цьому органи статистики не враховували вартість власної праці, затраченої на вирощування тваринницької продукції. Якщо зростання витрат по статті “Купівля тварин, птиці” пояснювалося загальним підвищенням цін на тваринницьку продукцію, то збільшення вартості кормів зумовлене, насамперед, зростанням торговельних націнок у суб’єктів підприємницької діяльності, які реалізують корми господарствам населення.

Спостерігається стрімке зростання вартості інших послуг, які виникають при веденні тваринництва в сільських домогосподарствах. Як свідчить оцінка діяльності ОСГ, це переважно трансакційні витрати, пов’язані з пошуком та оформленням дозвільних документів на придбання і перевезення сільськогосподарських тварин. Ця обставина пояснюється відсутністю розвинутої інфраструктури ринку живих тварин.

Протягом 2014-2016 рр. мало місце суттєве зростання загального рівня витрат на утримання тварин у сільських домогосподарствах. Цей процес викликаний як загальним зростанням цін на ресурси, що використовує домогосподарство для виробництва тваринницької продукції, так і обсягами їх використання. Корми для сільськогосподарської худоби, що утримується в сільських домогосподарствах, надходять за такими каналами: від сільськогосподарських підприємств у вигляді орендної плати за користування земельними та майновими паями, а також у вигляді заробітної плати; вирощені на власних земельних ділянках; самозаготівлі на сільськогосподарських угіддях, які не використовуються сільськогосподарськими підприємствами; придбанні в роздрібній та оптовій торговельній мережі.

У досліджуваному періоді спостерігається тенденція до зниження витрат кормів на 1 ц молока при зростанні на 1 ц приросту свиней та ВРХ (рис. 1).

Рис. 1. Рівень витрат кормів на виробництво одиниці продукції тваринництва в господарствах населення у 1990-2016 рр., ц корм. од.

Джерело: розраховано авторами

Так, витрати корму в розрахунку на 1 ц молока знизились у 2016 р. проти 1990 р. на 0,28 ц корм. од. за рахунок зростання рівня продуктивності корів, які знаходяться у власності сільських домогосподарств; випасання худоби на пасовищах, які утворилися на необроблюваних сільськогосподарських угіддях, що призводить до суттєвого здешевлення вартості кормів.

У той же час, протягом досліджуваного періоду відбувається суттєве зростання витрат кормів у розрахунку на 1 ц приросту свиней.

Утримання свиней у сільських домогосподарствах можна поділити за метою їх утримання:

- одержання м'яса для власних потреб;
- одержання м'яса для власних потреб і продажу;
- одержання м'яса і приплоду для власних потреб і продажу.

Саме від цілей утримання формується і спосіб годівлі, на чому наголошують науковці. У свинарстві (у тому числі домашньому) виділяють три типи годівлі:

- концентратний, за якого середній рівень концентрованих кормів у раціоні досягає за поживністю 80-85% (цей тип домінує в регіонах, що спеціалізуються на виробництві зерна та в господарствах, де такі корми з різних причин доступні за ціною);
- напівконцентратний, за якого середній рівень концентрованих кормів у раціоні становить за поживністю 50-75% (найпоширеніший тип годівлі);
- малоконцентратний, за якого середній рівень концентрованих кормів у раціоні становить за поживністю 40-45% (така годівля поширена в господарствах із незначними доходами, особливо – пенсіонерів та сільської інтелігенції).

Переваги концентратного типу годівлі очевидні з огляду на порівняне здешевлення зерна та зернопродуктів.

Ми не заперечуємо той факт, що деякі сільські жителі займаються виробництвом свинини, використовуючи інтенсивні технології. У такому випадку вирощування свиней прибуткове. При цьому утримуються 5-6 свиней і більше, але це частіше є виключенням з правил, ніж закономірністю. Проте із подорожчанням вартості преміксів і подальшим падінням цін на свинину індивідуальні сільськогосподарські товаровиробники працюють собі в збиток. У більшості випадків вони реалізують одержану продукцію через систему роздрібних продовольчих ринків, тоді як за ветеринарно-санітарними нормами така продукція повинна спрямовуватися на промислову переробку.

Як свідчать дослідження О.М. Шпичака, ОСГ на 30-40% забезпечували кормами для годівлі свиней за рахунок сільськогосподарських підприємств, які не враховувалися при статистичному спостереженні за діяльністю сільських домогосподарств [15, с. 226].

Визначення рівня продуктивності у галузі свинарства в особистих селянських господарствах неможливо здійснити на основі офіційних статистичних даних, так як відповідна інформація органами статистики не представлена. Отже, з метою оцінки продуктивності було проведено анкетне обстеження, яке дозволило виявити залежність середньодобрих приростів свиней від концентрації. У особистих селянських господарствах, де на утриманні перебувало більше 5 свиней, середньодобовий приріст складав у межах 450-600 г; у той же час, при утриманні поголів'я свиней менше 2 – середньодобовий приріст становив не більше 350 грам.

Причинами вищезначеної ситуації є: сезонність надходження кормів, які згодують у господарствах населення; в сільськогосподарських підприємствах, які спеціалізуються на вирощуванні та реалізації молодняка, відбувається погіршення стану племінної роботи, а також спостерігається повна її відсутність у ОСГ; значна нестача сучасних приміщень, які пристосовані для утримання свиней (наслідком цього є те, що перебування свиней у тимчасових приміщеннях, особливо в осінньо-зимовий період, призводить до перевитрати корму та зниження продуктивності тварин).

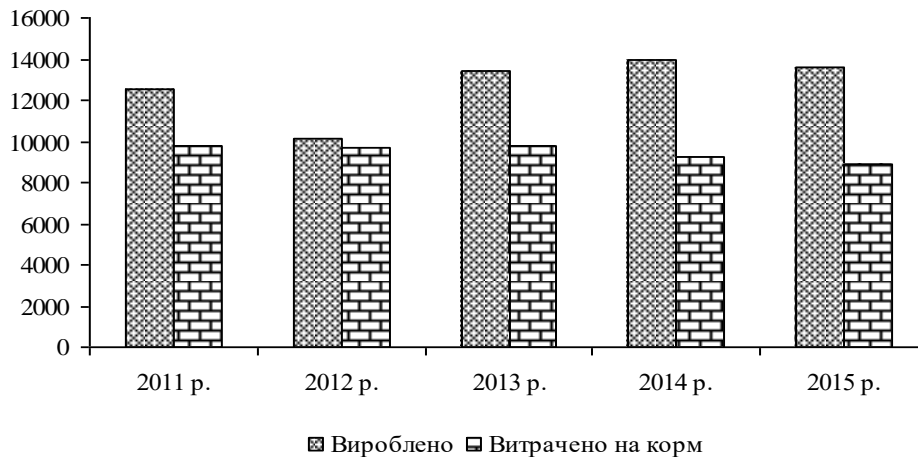
Аналогічна ситуація спостерігається при витраті кормів на 1 ц приросту великої рогатої худоби. Тут забезпечення тварин грубими кормами є вирішальним чинником.

Варто акцентувати увагу і на потужній залежності, яка спостерігається у особистих селянських господарствах, між надходженням зернових (плата за оренду паїв), що використовуються як кормова база для галузі тваринництва та обсягом виробництва продукції тваринництва.

Протягом 2011-2015 рр. особисті селянські господарства повністю перейшли на самозабезпечення зерном. Свідченням тому є перевищення рівня валового збору зернових над витрачанням на корм сільськогосподарським тваринам (рис. 2).

Ця обставина свідчить про наявність резервів щодо розвитку виробництва тваринницької продукції в особистих селянських господарствах.

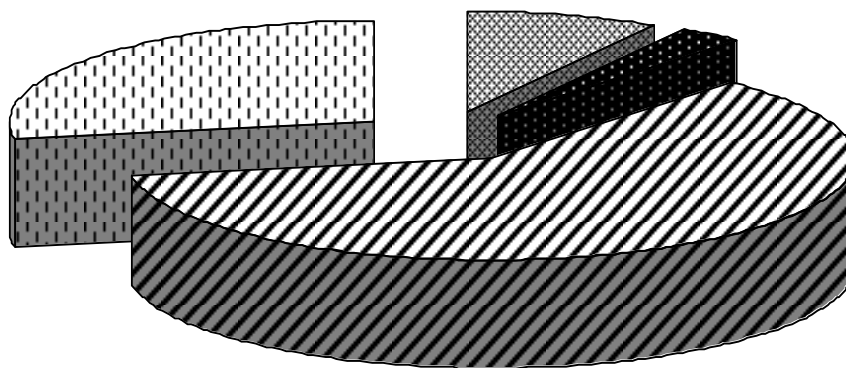
У частині покупних кормів протягом 2014-2016 рр. найбільшу частку займає придбання кормів на ринках, що можна пояснити існуючою системою оподаткування діяльності сільськогосподарських підприємств у частині справляння ПДВ за реалізовану продукцію. На реалізацію кормів через ринок суттєво впливає відсутність реєстраторів розрахункових операцій (РРО).

Рис. 2. Динаміка виробництва та витрачання зернових на корм в особистих селянських господарствах у 2011-2015 рр., т

Джерело: розраховано авторами

На рис. 3 наведено структуру надходження кормів залежно від місця їх придбання, при цьому використовується натуральний та вартісний еквівалент розрахунків.

■ купівля в підприємствах та магазинах ■ купівля зі складу підприємств ■ купівля на ринку □ купівля у громадян

Рис. 3. Структура надходження кормів залежно від місця їх придбання, %

Джерело: розраховано авторами

У цьому випадку відбувається товарообмінна операція. Її особливість – це вартісне наповнення того чи іншого товару. Вартість корму і молока визначають з урахування їх цін на час укладання угоди. У той же час, сторони не мають права змінювати суму угоди внаслідок цінових коливань на товари обміну – в даному випадку це молоко і корм. Укладену угоду не можна змінити. Значну кількість кормів, переважно зернових, населення купує у фізичних осіб, які отримують їх за використання паїв у вигляді орендної плати. Вартісний еквівалент формується на основі договірної ціни.

За результатами аналізу виявлено значну залежність між рівнем доходів, отриманих від продажу продуктів тваринництва та рівнем витрат на корми. При зростанні витрат на придбання кормів, відповідно, зростає і значення сукупного доходу в сільських домогосподарствах від ведення тваринництва.

Зважаючи на ту обставину, що в структурі повної собівартості продукції тваринництва корми займають майже 80%, доцільно визначити окупність витрат по даній статті. За результатами проведених досліджень, найнижчий рівень співвідношення між розміром сукупних доходів від ведення тваринництва та витрат на корми у групі сільських домогосподарств із рівнем витрат 100-500 грн, найвищий – з рівнем понад 5000 грн. Ця обставина свідчить, що в ОСГ, які ведуть товарне виробництво, недостатньо власних ресурсів для забезпечення кормами сільськогосподарських тварин, птиці та бджіл. В умовах запровадження інтенсивних методів виробництва продукції тваринництва, головним чином свинарства, власники ОСГ намагаються придбати у значній кількості білково-вітамінні мінеральні добавки. Забезпечення худоби кормами у ОСГ за рахунок присадибної ділянки забезпечувалося відповідно до 12-18,2% від потреби, за рахунок самозаготівлі – відповідно 40-50,3%, за рахунок купівлі – понад 40 і 30% від потреби. Тобто, по суті, проблема забезпеченості особистої худоби кормами – це проблема самого власника і його сім'ї, що стримує можливості розвитку присадибного тваринництва.

При збільшенні рівня витрат на придбання худоби та птиці поступово зростають витрати і на ветеринарне обслуговування, що свідчить про товарне спрямування виробництва продукції, але це не відповідає основним ознакам особистого селянського господарства.

Як свідчать результати групування за рівнем витрат на ветеринарні послуги, майже 87% сільських домогосподарств не отримують ветеринарні послуги, при цьому здійснюють придбання великої рогатої худоби, кормів тощо.

Важливе значення для розкриття особливостей функціонування тваринництва ОСГ набуває проблема оцінки собівартості продукції. Відсутність офіційної статистичної інформації зумовила необхідність проведення анкетного обстеження діяльності ОСГ у різних областях України. Методичний підхід, запропонований для обчислення показників економічної ефективності виробництва тваринницької продукції в ОСГ, передбачає визначення витрат виробництва, виходячи з ринкової ціни придбаних матеріально-технічних ресурсів і собівартості власних ресурсів, що використовуються у процесі виробництва [3]. Проведений аналіз структури витрат на виробництво тваринницької продукції, дозволяє стверджувати, що для ОСГ характерною є значна питома вага витрат на оплату праці, в той час, як у сільськогосподарських підприємствах найбільша питома вага витрат припадає на корми. Це пояснюється тим, що в ОСГ немає чіткого розмежування трудових процесів за галузями, особливо це стосується виробництва і заготівлі кормів. Відсутній облік як продуктивності тварин, так і виробництва й використання кормів, тому неможливо точно встановити кількість заготовлених і використаних для годівлі кормів.

Позитивна динаміка показників розвитку ОСГ не означає, що виробництво в них більш ефективне порівняно з іншими учасниками ринку. Анкетне опитування 189 господарств населення Вінницької області показало, що основні проблеми

функціонування ОСГ зумовлені кількома причинами: кормозабезпеченням (для 49,1% опитаних); відсутністю засобів виробництва, високою вартістю сільськогосподарської техніки, запчастин, паливно-мастильних матеріалів (39,2%); слабкою матеріально-технічною базою (16,7%).

Дослідженнями охоплено наступні показники: витрати праці членів сім'ї; вартість кормів, спожитих тваринами за рік; умови утримання тварин; кінцеві результати вирощування тварин (жива маса, надій молока, реалізація продукції, собівартість продукції).

У середньому у обстежених особистих селянських господарствах Вінницької області по виробництву молока рівень рентабельності склав 45,4%, ціна реалізації 1 ц – 643,4 грн та собівартість 1 ц – 442,6 грн.

Серед обстежених особистих селянських господарств найбільший показник рентабельності мають господарства Літинського району – 87,0%, на що позитивно вплинула найвища серед обстежених господарств ціна реалізації 1 ц молока, яка склала 672,69 грн і перевищила середню по Вінницької області на 34,4 грн. Високу рентабельність мають також особисті селянські господарства Калинівського району – 73,6%, на що позитивно вплинули високі середньорічні надої молока – 4934 кг та низька собівартість 1 ц молока – 334,2 грн.

Дещо нижчі показники рентабельності мають особисті селянські господарства Гайсинського та Немирівського районів – 46,4% і 17,2% відповідно, на що вплинула висока собівартість 1 ц молока, яка по Гайсинському району склала 409,9 грн, по Немирівському – 499,0 грн, та невисока ціна реалізації 1 ц молока, яка, відповідно, склала по Гайсинському району – 600,0 грн, по Немирівському – 645,0 грн (табл. 6).

Таблиця 6

Показники обстеження особистих селянських господарств Вінницької області по виробництву молока, 2016 рік

Кількість поголів'я, гол.	Середньорічний надій молока від 1 корови, кг	Валове виробництво молока, ц	Реалізовано молока, ц	Собівартість 1 ц, грн	Ціна реалізації 1 ц, грн	Собівартість реалізованої продукції, грн	Виручка від реалізації, грн	Прибуток, тис. грн	Товарність, %	Рівень рентабельності, %
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Гайсинський район										
2	4300	43,00	38,00	409,9	600,00	15,60	22,80	7,2	88,4	46,4
Немирівський район										
13	4300	559	499	550,2	645,00	274,5	321,7	47,2	89,2	17,2
Літинський район										
9	4256	383,0	331,0	359,7	672,7	119,1	222,7	103,6	86,4	87,0
Калинівський район										
5	4934	246,7	228,0	334,2	580,3	76,20	132,34	56,1	92,4	73,6

Джерело: дані вибіркового обстеження

Аналіз проведених досліджень свідчить, що в середньому рівень рентабельності виробничої діяльності особистих селянських господарств становить 25,0 %. Виробнича собівартість 1 ц м'яса становить 2702,4 грн, середня ціна реалізації 1 ц продукції – 3376,6 грн. Рівень рентабельності в особистому селянському господарстві

Немирівського району нижчий на 56,8% у порівнянні з особистим селянським господарством Калинівського району, і становить 13,9 %, що пов'язано з низькою ціною реалізації продукції (табл. 7).

Таблиця 7

Показники обстеження особистих селянських господарств Вінницької області по вирощуванню ВРХ за 2016 рік

Кількість поголів'я, гол.	Вирощено яловичини (в живій вазі), ц	Реалізовано м'яса, ц	Собівартість 1 ц, грн	Ціна реалізації 1 ц, грн	Собівартість реалізованої продукції, тис. грн	Виручка від реалізації, тис. грн	Прибуток, збиток, тис. грн	Рівень рентабельності, %
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Немирівський район								
11	35,9	35,4	2825,3	3214,4	99,9	113,6	13,9	13,9
Калинівський район								
4	12,3	9,2	2343,8	4000	21,56	36,8	15,2	70,7
Разом по Вінницькій області								
15	48,2	44,6	2702,4	3376,6	120,4	150,4	30,0	25,0

Джерело: дані вибіркового обстеження

Усі господарства Вінницької області є прибутковими, середній рівень рентабельності виробництва продукції склав 22,3%. Загальна сума отриманого прибутку в досліджених господарствах становив 119,6 тис. грн при середній ціні реалізації 1ц продукції 3382,3 грн.

В особистих селянських господарствах відзначаються значні затрати праці, причиною чого є низький рівень механізації виробництва та застосування ручної праці. В той же час, ОСГ не зменшують обсяги виробництва сільськогосподарської продукції, працюючи на засадах самофінансування. Перевагами використання ручної праці в господарствах є незначна залежність від енергоносіїв та зміни цін на них та цін інших матеріально-технічних ресурсів. Вагомим фактором впливу на ефективність діяльності ОСГ є забезпеченість населення технікою, яка дозволяє транспортувати продукцію, корми та здійснювати обробіток ґрунту за рослинницької спеціалізації господарства.

Висновки. Отже, проведене дослідження свідчить, що рівень витрат на виробництво продукції в особистих селянських господарствах є досить високим. Це зумовлює сумніви щодо конкурентоспроможності цієї форми господарювання на внутрішньому та зовнішньому ринках. Однак, необхідно підкреслити і той факт, що виробництво сільськогосподарської продукції в особистих селянських господарствах має споживче спрямування, адже його основна мета – це задоволення потреб членів своїх сімей.

Список використаних джерел

1. Теорія, політика та практика сільського розвитку / за ред. О.М. Бородіної, І.В. Прокопи: НАН України; Ін-т екон. і прогнозів. – К., 2010. – 376 с.
2. Дієсперов В.С. Сільські території як об'єкти організації економічної діяльності / В.С. Дієсперов // Економіка АПК. – 2014. – № 5. – С. 56-64.

3. Збарський В.К. Особисті селянські господарства в становленні малих форм господарювання / В.К. Збарський // Економіка АПК. – 2004. – № 1. – С. 48-53.
4. Кириленко І.Г. Структурні реформи на селі: світовий досвід, українські реалії / І.Г. Кириленко // Економіка АПК. – 2016. – № 2. – С. 5-11.
5. Калетнік Г.М., Шпикуляк О.Г., Пчелянська Г.О. Інститути інфраструктури та ціноутворення у розвитку аграрного ринку: регіональний аспект: монограф. Г.М. Калетнік. – Вінниця: ТОВ “Фірма “Планер”, 2012. – 132 с.
6. Мазур А.Г. Актуальні проблеми розвитку агропромислового виробництва в умовах системних трансформаційних змін / А.Г. Мазур, С.А. Мазур // International Scientific Practical Conference Formation of Modern Economic Area: Benefits, Risks, Implementation Mechanisms: Conference Proceedings, Part. – 2016. – Tbilisi: SSOTU. – P.153-157.
7. Малік М. Й. Підприємство і розвиток сільських територій / М.Й. Малік // Економіка АПК. – 2016. – № 6. – С. 97-103.
8. Месель-Веселяк В.Я. Напрями реформування агропромислового виробництва в Україні / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 1999. – № 1. – С. 36-40.
9. Онищенко О.М. Особисті селянські господарства у пореформеному розвитку аграрного сектора / О.М. Онищенко // Економіка України. – 2003. – № 6. – С. 57-69.
10. Рябокони В. П. Розвиток соціальної інфраструктури сільських територій / В. П. Рябокони, Л. А. Рарок // Економіка АПК. – 2016. – № 4. – С. 56-65.
11. Павлов О. І. Сільські території України: історична трансформація парадигми управління: Одеса: Астропринт, 2006. – 360 с.
12. Свиноус І. В. Економічні аспекти функціонування особистих селянських господарств: монографія. – К.: ТОВ “Аграр Медіа Груп”, 2010. – 414 с.
13. Саблук П. Т. Розвиток сільських територій – запорука відродження аграрної України / П. Т. Саблук // Вісник аграрної науки. – 2006. – № 5. – С. 21-23.
14. Юрчишин В. В. Господарства населення: проблеми майбутнього / В.В. Юрчишин // Економіка України. – 2003. – № 9. – С. 67-72.
15. Шпичак О. М. Особисті підсобні господарства України: аналіз витрат та ефективності виробництва сільськогосподарської продукції. – К.: ДОД УААН. – 2001. – 236 с.

Список використаних джерел у транслітерації/References

1. Borodina O.M. and Prokopa I.V. (2010) Teoriia, polityka ta praktyka ta praktyka silskoho rozytku [Theory, policy and practice of rural development]. Kyiv. 376 p. [in Ukrainian].
2. Diiesperov, V.S. (2014). Silski terytorii yak obiekty orhanizatsii ekonomichnoi diialnosti [Rural areas as objects of organization of economic activity]. *Ekonomika APK*. Vol. 5. Pp. 56-64 [in Ukrainian].
3. Zbarskyi, V.K. (2004). Osobysti selianski hospodarstva v stanovlenni malykh form hospodariuvannia [Personal peasant farms in the formation of small forms of management]. *Ekonomika APK*. Vol 1. Pp. 48-53 [in Ukrainian].
4. Kyrylenko, I.H. (2016) Strukturni reformy na seli: svitovyi dosvid, ukraïnski realii [Structural reforms in the countryside: world experience, Ukrainian realities]. *Ekonomika APK*. Vol. 2. Pp. 5-11 [in Ukrainian].
5. Kaletnik, H.M., Shpykuliak, O.H. and Pchelianska H.O. (2012) Instytuty infrastruktury ta tsinoutvorennia u rozvytku ahrarnoho rynku: rehionalnyi aspekt:

monohraf. [Infrastructure and pricing institutes in the development of the agrarian market: the regional aspect: monographs]. Vinnytsia: TOV “Firma “Planer” [in Ukrainian].

6. Mazur, A.H. and Mazur, S.A. (2016). Aktualni problemy rozvytku ahropromysloвого vyrobnytstva v umovakh systemnykh transformatsiinykh zmin [Actual problems of development of agro-industrial production in conditions of system transformational changes]. *International Scientific Practical Conference Formation of Modern Economic Area: Benefits, Risks Implementation Mechanisms: Conference Proceedings*. Tbilisi. Pp. 153-157 [in Ukrainian].

7. Malik, M.Y. (2016). Pidpriemstvo i rozvytok silskykh terytorii [Enterprise and rural development]. *Ekonomika APK*. Vol. 6. Pp. 97-103 [in Ukrainian].

8. Mesel-Veseliak, V.Ya (1999). Napriamy reformuvannya ahropromysloвого vyrobnytstva v Ukraini [Areas of reforming agro-industrial production in Ukraine]. *Ekonomika APK*. Vol. 1. Pp. 36-40 [in Ukrainian].

9. Onyshchenko, O.M. (2003). Osobysti selianski hospodarstva u poreformenomu rozvytku ahrarnoho sektora [Personal peasant farms in the post-reform development of the agrarian sector]. *Ekonomika Ukrainy – Ukraine economy*. Vol. 6. Pp. 57-69 [in Ukrainian].

10. Riabokon, V. P. and Rarok L. A. (2016). Rozvytok sotsialnoi infrastruktury silskykh terytorii [Development of social infrastructure of rural areas]. *Ekonomika APK*. Vol. 4. Pp. 56-65 [in Ukrainian].

11. Pavlov, O.I. (2006). Silski terytorii Ukrainy: istorychna transformatsiia paradyhmy upravlinnia [Rural areas of Ukraine: historical transformation of the management paradigm]. Odesa. Astroprint [in Ukrainian].

12. Svytnous, I.V. (2010). Ekonomichni aspekty funktsionuvannya osobystykh selianskykh hospodarstv: monohrafiia [Economic aspects of the functioning of private peasant farms: monograph]. Kyiv: TOV «Ahrar Media Hrup» [in Ukrainian].

13. Sabluk, P.T. (2006) Rozvytok silskykh terytorii – zaporuka vidrozhennia ahrarnoi Ukrainy [The development of rural areas is a guarantee of the revival of agrarian Ukraine]. *Visnyk ahrarnoi nauky – Bulletin of Agrarian Science* Vol. 5. Pp. 21-23 [in Ukrainian].

14. Iurchyshyn, V.V. (2003). Hospodarstva naseleння: problemy maibutnoho [Households: the problems of the future]. *Ekonomika Ukrainy – Ukraine economy*. Vol. 9. Pp. 67-72 [in Ukrainian].

15. Shpychak, O.M. (2001). Osobysti pidsobni hospodarstva Ukrainy: analiz vytrat ta efektyvnosti vyrobnytstva silskohospodarskoi produktsii [Personal subsidiary farms in Ukraine: analysis of costs and efficiency of agricultural production]. Kyiv. DOD UAAN. 236 p. [in Ukrainian].

ANNOTATION

EFFICIENCY OF FOOD PRODUCTION OF THE HOUSEHOLDS IN THE SYSTEM OF AGROINDUSTRIAL COMPLEX

MAZUR Anatoliy,
Doctor of Economic Sciences, Professor,
Vinnytsia National Agrarian University
(Vinnytsia),

SHEPEL Tetiana,
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Lviv Politechnic National University
(Lviv),

DMYTRYK Oleh,
Lecturer of the Department of Agrarian Management,
Vinnitsia National Agrarian University
(Vinnitsia)

The article deals with the urgent issues of searching for new approaches to assessment of the efficiency of operation of private households (PH) as one of the organizational forms of agricultural production. The volumes of production and the range of PH food products are not subjected to statistical reporting and they are determined on the basis of selective restrictions, although such indicators are included in the total volume of marketable food products. In general, calculations of agricultural expenditures for private households in comparison with the received income ensure their high level of payback. At the same time, the profitability level within the limits of 50% allows to implement the extended economic reproduction of the industrial practice. Characteristics of labour means of PH show that they use mostly manual labour and achieve positive results due to its non-standardized use. As the practice shows, the increase in the land resources due to the joining of the individual land shares and land shares of relatives necessitates purchasing of the means for mechanization of production processes. Over the last three years, the number of mini-tractors and motor blocks has increased by 30% in the private households.

The results of groupings of availability of the agricultural machinery show the dependence of its purchasing on the concentration of rural population: a significant increase in small villages as compared to large settlements.

The structure of PH expenses also depends on the type of products that a household produces. In particular, services occupy an important share (about 50%) in the structure of expenses for crop production. The largest share in the structure of expenses, namely "Services", is occupied by labour payment. At the same time, the analysis shows a decrease in the use of hired workers at the farms that use land area under 0.5 hectares and an increase in hiring workers at the farms with the land area of 1 hectare or more.

The largest share in the structure of expenses for livestock farming is occupied by feeds (up to 62%), but there is some differentiation: feed costs per 1 centner of milk tend to decrease, while the cost of livestock maintenance tends to increase.

Positive dynamics of indicators of PH development does not mean that the production provided by them is more effective compared to other market participants. A questionnaire survey of 189 farms of Vinnitsia region has showed that the main problems of the PH operation were caused by several reasons of feed supply (for 49% of respondents); lack of production means, high cost of agricultural machinery, spare parts, fuel and lubricants (39%); weak material and technical base (16.7%).

In general, the production cost of the main types of agricultural products in the PH is rather high, which challenges the competitiveness of this form of management both in the domestic and foreign markets. However, it should be noted that the agricultural production in the households is consumer-oriented, i.e. its key objective is to meet the needs of its members under the low level of cash incomes of the rural population. At the same time, a private household should be considered as a kind of a barrier that restrains the overall agricultural production and maintains a certain level of food security in Ukraine.

In particular, the important direction of this study should be considered the gradual use by private farms of small means of mechanization detailed analysis of entrepreneurial income in the production and sale of a range of crop production, the determination of the proportion of feed and services in the structure of the costs of crop production and livestock production and reserves of production growth in these branches of agribusiness.

Key words: efficiency, methodical approaches, indicators, production, personal peasant farms, plant growing, animal husbandry, costs, services, survey.

Tabl. 7. Fig. 3. Lit. 15.

АННОТАЦИЯ
ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРОИЗВОДСТВА ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ
ПРОДУКЦИИ В ЛИЧНЫХ КРЕСТЬЯНСКИХ ХОЗЯЙСТВАХ СИСТЕМЫ АПК

МАЗУР Анатолий Григорьевич,
доктор экономических наук, профессор
кафедры аграрного менеджмента,
Винницкий национальный
аграрный университет
(г. Винница),

ШЕПЕЛЬ Татьяна Павловна,
кандидат экономических наук, доцент,
Национальный университет
“Львовская политехника”
(г. Львов),

ДМИТРИК Олег Викторович,
аспирант кафедры аграрного менеджмента,
Винницкий национальный
аграрный университет
(г. Винница)

В статье рассматриваются актуальные вопросы поиска новых подходов к оценке эффективности функционирования личных крестьянских хозяйств (ЛКХ) как одной из организационных форм аграрного производства. Известно, что дискуссии об эффективности современных ЛКХ носят полярный характер: от категорического отрицания их существования в будущем – до всевозможной поддержки ЛКХ как продуктивной формы хозяйственной практики в сельской местности. При этом большинство исследователей оценивают деятельность ЛКХ лишь по их экономической составляющей, забывая при этом, что хозяйства выполняют также социальные и экологические функции. Исходя из двойственности научного понимания сути ЛКХ в современной модели аграрной экономики и многофункционального содержания природы существования малых форм хозяйствования в сельской местности, исследование этой тематики является довольно актуальным, поскольку характеризуется как научным, так и практическим содержанием. Авторы акцентируют внимание на широком использовании натуральных и стоимостных показателей эффективности ЛКХ по всему ассортименту продовольственной продукции на основе статистической отчетности и выборочных оценках, используя сравнительную характеристику изменений за прошедшие периоды. Такой подход позволяет определить стойкую тенденцию экономического развития ЛКХ, а также спрогнозировать динамику его развития на перспективу.

В частности, важным направлением данного исследования следует считать анализ постепенного использования личными крестьянскими хозяйствами средств малой механизации, детальный анализ предпринимательского дохода при производстве и реализации ассортимента продукции растениеводства, определение

удельного веса кормов и услуг в структуре расходов при производстве продукции растениеводства и животноводства и резервов роста производства в этих отраслях АПК.

Ключевые слова: эффективность, методические подходы, личные крестьянские хозяйства, растениеводство, животноводство, потери, услуги, исследования.

Табл. 7. Рис. 3. Лит. 15.

Інформація про авторів

МАЗУР Анатолій Григорович – доктор економічних наук, професор кафедри аграрного менеджменту, Вінницький національний аграрний університет (21008, м. Вінниця, вул. Сонячна, 3, e-mail: kaf.agr.men.@qmail.com).

ШЕПЕЛЬ Тетяна Павлівна – кандидат економічних наук, доцент, Національний університет “Львівська політехніка” (79000, м. Львів, вул. Степана Бандери, 12, e-mail: tanya.vuda@qmail.com).

ДМИТРИК Олег Вікторович – асистент кафедри аграрного менеджменту, Вінницький національний аграрний університет (21008, м. Вінниця, вул. Сонячна, 3, e-mail: kaf.agr.men.@qmail.com).

MAZUR Anatoliy – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Agrarian Management, Vinnytsia National Agrarian University (21008, Vinnytsia, 3, Soniachna Str., e-mail: kaf.agr.men.@qmail.com).

SHEPEL Tetyana – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Lviv Polytechnic National University (79000, Lviv, Stepan Bandera Str., 12, e-mail: tanya.vuda@qmail.com).

DMYTRYK Oleh – Lecturer of the Department of Agrarian Management, Vinnytsia National Agrarian University (21008, Vinnytsia, 3, Soniachna Str., e-mail: kaf.agr.men.@qmail.com).

МАЗУР Анатолій Григорьевич – доктор экономических наук, профессор кафедры аграрного менеджмента. Винницкий национальный аграрный университет (21008, г. Винница, ул. Солнечная, 3, e-mail: kaf.agr.men.@qmail.com).

ШЕПЕЛЬ Татьяна Павловна – кандидат экономических наук, доцент. Национальный университет «Львовская политехника» (79000, г. Львов, ул. Степана Бандеры, 12, e-mail: tanya.vuda@qmail.com).

ДМИТРИК Олег Викторович – ассистент кафедры аграрного менеджмента, Винницкий национальный аграрный университет (21008, г. Винница, ул. Солнечная, 3, e-mail: kaf.agr.men@qmail.com).

